

Annotation

The article provides theoretical background of aspectological analysis and describes practical implementation of non-action verbs of state complex aspectual diagnosis by the example of aspect correlation *любити vs полюбити*. On the background of polycategorism of the verb *любити* outlined are the specifics of the aspectual class under investigation and separated diagnostically are stative and relative meanings of verbs.

Keywords: verb, aspect, aspectuality, complex aspectual diagnosis, aspectual class, aspect behaviour, aspectual polycategorism, stative, relative.

Овчиннікова І. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

СУБ'ЄКТНА СИНТАКСЕМА В РЕЧЕННЯХ З ПРЕДИКАТАМИ ДІЇ

У статті розглянуто особливості реалізації суб'єктної синтаксеми в реченнях з дієслівними предикатами дії; описано семантичні характеристики активності й контрольованості суб'єкта дії; виявлено залежність між ступенем активності суб'єкта і предикатною рамкою дієслівного предиката.

Ключові слова: дія, активність, контрольованість, суб'єкт, предикат, синтаксема, актантна рамка.

Розвиток новітніх напрямів мовознавчих досліджень активізував увагу вчених до семантичної організації речення як центральної ланки процесу комунікації. Особливо важливим для встановлення принципів формування та особливостей репрезентації синтаксичних структур є всебічний аналіз їх найважливіших конститuentів – предикатів і суб'єктно-об'єктних поширювачів.

Стаття присвячена розгляду специфіки вираження суб'єкта у найпродуктивнішому семантичному типі речень – конструкціях із загальним значенням дії. Цей різновид речень організують дієслова лексико-семантичної групи дії, бо "...базовим, ізосемічним засобом вираження дії є дієслово, але за умови, що воно означає дію" [7, с. 60]. Речення української мови з предикатами дії представляють суб'єкт передусім як активного діяча, бо "дія є свідомою активністю, спрямованою на досягнення усвідомленої мети; до її структури входять сам процес, мета, засіб і результат" [16, с. 163]. Джерелом цієї активності є так званий суб'єктний енергетичний центр, з якого йде імпульс – поштовх розвитку подій у тій чи іншій ситуації, репрезентованій синтаксичною конструкцією з предикатом дії. Структурно-семантичний аналіз предикатних ситуацій засвідчує, що різні прояви цього імпульсу залежать від природи суб'єкта – активного чи пасивного, що виявляється на категорійному рівні 'дія / стан'. Аналізовану опозицію можна розглядати як семантичну категорію, що об'єднує полярні ознаки як

суб'єктних синтаксем, так і предикатних. Диференціація предикатів на дві контрастні групи зумовлена поділом суб'єктів на функційно нерівнозначні групи, протиставлені за ознакою “наявність / відсутність життєвої активності”, тому семантична категорію активності загалом є такою, що “виявляється у взаємозв'язку і взаємодії активних й інактивних начал” [12, с. 27].

Категорію ‘активності / пасивності’ в лінгвістичних дослідженнях розглядають як “роль суб'єкта в реалізації події: виступає він безпосереднім каузатором тих змін, що виникають в об'єкті, чи ні” [4, с. 50]. З цього приводу Ф. Бацевич зазначає: “Прикметна відмінність висловлювань з агентивними та неагентивними дієслівними предикатами, що опирається на різну референтну віднесеність їх суб'єктів, дозволяє кваліфікувати приховану семантичну категорію, що лежить в основі цих відмінностей, як самостійну усвідомлену дію (чи діяльність) / несамостійну неусвідомлену дію (буттєвий стан)” [2, с. 98]. Таке тлумачення виділеної категорії дозволяє говорити, що для речень української мови з предикатами дії властивий передусім активний суб'єкт, який є каузатором подій і змін в об'єкті.

Варто зауважити, що категорія ‘активність / пасивність’ суб'єкта перебуває в тісному зв'язку з опозицією ‘динамічності / статичності’, оскільки така інтерпретація предиката безпосередньо впливає на характеристику суб'єкта. Це дало підстави окремим дослідникам говорити про кореляцію ознак динамічності – активності, статичності – пасивності [1; 4; 7; 9; 13].

Категорійна ознака “активного” суб'єкта дії співвідносна з термінами “агентивний”, “агенс” / “агент”, “виконавець”, “діяч”, бо активність характеризує суб'єктну синтаксему як агента, діяча, виконавця певних дій, наділеного енергією, волею, усвідомленістю докладених до здійснення чогонебудь зусиль.

Активність як визначальна ознака предикатів дії і, відповідно, їхніх суб'єктів, передбачає актуалізацію таких сем, як ‘контрольованість’, ‘волюнтативність’, ‘цілеспрямованість’, ‘доцільність’. Сема ‘контрольованість’ пов'язана з наявністю чи відсутністю в синтаксичній структурі агенса – діючої особи, яка внаслідок свого волевиявлення контролює власні дії, які можна розцінювати як цілеспрямовані. Аналіз “контролю” зазвичай проводять, оцінюючи ситуацію загалом, а не з погляду особи, як виступає у функції підмета. Ця ознака в парі з часовими ознаками дії є значущою для оцінки предикатного слова та мовної ситуації загалом. Контрольованість дій суб'єкта об'єднує “окрім довільності дій також приховані ознаки усвідомлення, здатності предмета незалежно від того, є він істотою чи неістотою, здійснювати певну дію без зовнішнього втручання” [11, с. 143]. ‘Волюнтативність’ передбачає залежність дії, яку здійснює суб'єкт, від його волі; семи ‘цілеспрямованість’ і ‘доцільність’ розширюють і деталізують цю залежність, передбачаючи усвідомленість і скерованість дій

суб'єкта на досягнення певної мети або доречність їх виконання в певній подійній ситуації.

При характеристиці суб'єкта в реченнях із предикатами дії важливо враховувати, що названі семи (попри онтологічну імпліцитність власне активності) не завжди можуть бути реалізовані. Часто 'контрольованість' і 'доцільність' дій агенса зазнають певних модифікацій, за яких репрезентація суб'єктної синтаксеми як активної є дещо проблемною, пор.: *Так він мотнув своїм чубом кругом себе, що і сам не вдержався на ногах – упав* (І. Карпенко-Карий) [неконтрольована дія] – *Він упав з розгону на сани і вдарив коняку* [контрольована дія] (М. Коцюбинський). Це дає підстави в окремих випадках уважати 'контрольованість', залежну від комунікативної перспективи висловлювання, як комунікативно забарвлену ознаку [10, с. 13]. Окрім того, проблемним є питання розгляду в ролі агентивного суб'єкта дії явищ природи і неживих предметів, яким також властива певна активність, що призводить до змін в об'єкті, наприклад: *Але от вони почали гаснути, збігла хмарка, заторохтів грім, завірюха зломил не одного дуба, погнула не одно чоло* (П. Грабовський).

Отже, суб'єктні синтаксеми в реченнях з предикатами дії можна схарактеризувати в аспекті градації вираження таких визначальних сем, як 'активність', 'волюнтативність', 'контрольованість'. Традиційно характерним для речень із загальною семантикою дії є вольовий суб'єкт, який казує об'єкт і контролює власну активність. Проте такі особливості властиві цій синтаксемі не завжди.

1. Основна роль у вираженні суб'єктної синтаксеми при предикатах дії в реченнях української мови належить іменникам на позначення істот (осіб) або відповідним займенникам, наприклад: *Із декоративного картону доктор вирівав людські фігури, підклеїв під них дерев'яні цурпалки, грубо розмалював їх умовними фарбами, крізь картонні пупи протягнув їм дрiт і весело засовав цими фігурами під палючим сонцем живого, справжнього степу* (М. Йогансен). Провідна роль у вираженні суб'єктної синтаксеми іменниками-істотами зумовлена тим, що лише істота (людина чи вища тварина) здатна діяти усвідомлено, виявляючи вольові зусилля, спрямовані на перетворення об'єкта. За твердженням О. О. Пешковського, "діяти можуть тільки живі істоти, всі ж інші предмети не діють, а тільки рухаються. Живі істоти "діють" тому, що вони рухаються зі своєї волі, довільно" [14, с. 99].

Сема активності, що прогнозує зусилля, волю, прикладення енергії з боку суб'єкта-істоти, є визначальною для семантики предикатів дії. Акціональність предиката визначає семантику суб'єкта, що входить до класу соціально активних денотатів (назв осіб). Саме ця акціональність дає підстави говорити про антропоцентричну скерованість предикатів [11, с. 143] і загалом про чітко виражену антропоцентричну орієнтацію дієслів при заповненні позиції суб'єкта в реченнях із семантикою дії [8, с. 59].

До категорії активних суб'єктів включені всі елементи, з яких складається реальна продуктивна дія, і в центрі всіх уявлень про активність постає діяльність людини, наприклад: *Софія Леонівна посадила дітей коло стола й почала наливати їм чай в мисочки та кришити в чай скибку паляниці* (І. Нечуй-Левицький). У конструкціях з невираженим суб'єктом дії він апріорі мислиться як особа (на формально-граматичному рівні це стосується передусім неозначено-особових чи узагальнено-особових односкладних речень із загальною семантикою людської діяльності), наприклад: *Тепер умисне у всіх модних брилях роблять дірочки* (О. Кониський); *Це на нас будуть латки Будди, ті, що й досі їх нашивають на шовкових ризах* (І. Нечуй-Левицький).

Поряд із семами 'активність', 'волюнтативність', 'контрольованість', які актуалізує суб'єкт-істота (особа), у реченнях з предикатами дії експліковані також семи 'каузація', 'доцільність' та 'цілеспрямованість'. Вони засвідчують зорієнтованість дії на досягнення певних намірів. Цілеспрямованість "активних" предикатів дії передбачає націленість на об'єкт – субстанцію, яка зазнає змін під час дії, є її кінцевим результатом. У зв'язку з цим необхідною умовою найповнішої реалізації семантики дії є граматична перехідність дієслівного предиката, пор.: "Якщо дієслово визначене як дія, воно вимагає іменникового супроводу. При цьому іменник відноситься до відповідного дієслова як агент, назва істоти, а, можливо, і як власна назва" [15, с. 115], наприклад: *Подруга-сусіда наділа Мотрі на голову кибалку; на кибалку, над самим лобом, поклала вузеньку стрічку з золотої парчі, а потім клала стрічки одну вище од другої так, що над лобом було видно пружок од кожної стрічки* (І. Нечуй-Левицький).

Суб'єкт-істота (особа) завжди містить імпліцитну активність, що породжує динамізм висловлення. Часто цей динамізм виявляється навіть тоді, коли суб'єкт не є активним творцем дій, не виступає активним учасником певної подійної ситуації. Динамічна подія із суб'єктом-особою, який виступає каузатором ситуаційних змін, може зазнавати різних модифікацій у зв'язку з утратою сем 'доцільність' і 'контрольованість', наприклад: *Карпо схопився й зачепив ногою глиняник. Глиняник перекинувся й покотився з горбика* (І. Нечуй-Левицький). У таких випадках утрата названих сем засвідчує і відсутність запланованої суб'єктом каузації об'єкта, що дає змогу говорити про дії суб'єкта як мимовільні, неконтрольовані. У таких предикатних моделях у семантиці суб'єктів відсутні компоненти зусилля, волі та намірів. Однак при цьому не можна стверджувати, що суб'єктна синтаксема втратила сему 'активність', адже її дії, хоч і позбавлені контролю, так чи інакше спричиняють зміни в об'єкті. На користь цього свідчить також і той факт, що позицію для активного суб'єкта в українській мові здатні відкривати дієслівні предикати, у яких імпліцитно закладена відсутність ознаки доцільності. Наприклад, 'неконтрольованість' притаманна дієсловам зі значенням випадкової чи мимовільної дії на зразок *випустити*,

послизнутися, спіткнутися, забитися тощо: *Сусідський пес побачив пантофлі, скочив із даху свого господаря на дах скупаря, вхопив один пантофель у писк і, граючися ним, упустив його на вулицю* (І. Франко). Деякі дослідники називають їх “невласне активними” [4, с. 55], підкреслюючи цим нецілеспрямований характер дії, який зазвичай є негативним для суб’єкта.

2. У ролі суб’єкта речень із загальною семантикою дії можуть виступати іменники з предметним значенням, що реалізують сему активності за умов метонімічного перенесення (коли суб’єкт називає колективного діяча). Наприклад: *Цех шевців майструє із потертих гумових скатів щось схоже на постолі* (О. Гончар); *Друга половина польського війська вже перейшла через річку, поламала мости і стала в лави* (І. Нечуй-Левицький); *Курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу* (А. Кашенко). У реченнях із такими суб’єктами активність і контрольованість дій загалом не зазнають значної модифікації чи послаблення, що зумовлено семантичною базою висловлень: при називанні метонімічного суб’єкта попри його формально-предметне значення актуалізується уявлення про сукупність істот (осіб), діяльність яких зазвичай скерована соціально значущою метою.

3. Ознаки метонімічного перенесення і менший ступінь активності виявляють предикати дії в реченнях, де позиція суб’єкта позначена власне інструментом дії (артефактом чи натурфактом), а не її виконавцем, наприклад: *Ніяких розмов: лусне десь по лобі дожка, хтось із малих кусне сусіда за ухо -короткий виск, і знову до роботи* (С. Васильченко); *3-за чорного пружка висунувся червоний серп* (І. Нечуй-Левицький); *Машина-шпалорізка пройшлася, порізала, повивертала важезні колоди, з сірnikовою легкістю поламала кожну шпалу якраз посередині* (О. Гончар). “Дія” такого суб’єкта каузована особою, яка застосовує інструмент, проте в синтаксичній конструкції її позиція імпліцитна і лише передбачена уявою реципієнта.

Г. В. Кутня зазначає, що предикатам речень із таким суб’єктом властива лише зовнішня, формальна активність. Суб’єкт у них має приховану пасивну природу, зумовлену сутністю знаряддя, адже за ним стоїть конкретний діяч: цю активність механізми отримують від реально керованого ними суб’єкта, і мова закріплює це набуття [10, с. 17].

4. У реченнях з предикатами дії в українській мові суб’єкту синтаксему може також репрезентувати іменник на позначення неістоти – психічного явища чи явища природи, наприклад: *Серце в груді б’є якомсь сміливо* (М. Старицький); *Гарячий вітер хилить-нахиляє Траву хвилясту стиха до землі* (П. Куліш); *Уява малювала цілі села голодних людей* (М. Коцюбинський). Очевидно, що репрезентація неістоти як суб’єкта дії має передусім метафоричний характер. У такому випадку доцільно говорити про “невласне активність”, за якої дія виявляє або стихійний, немотивований характер (якщо йдеться про суб’єкт – явище природи), або характер

опосередкованої каузації (у випадку явища, притаманного психіці людини, яка є виконавцем дії).

Метафоричні перенесення ознаки зі сфери істот у сферу неістот не позначаються на тлумаченні концепту 'дія' загалом, але відображаються в аналізі самого характеру дії, вказуючи на зміщення смислових компонентів у структурі предиката [10, с. 17]. Такі вживання мають складну природу. А. П. Загнітко зазначає, що розширення складу лексем-репрезентантів лівобічної валентності дієслова в результаті таких переосмислень “зумовлює неоднорідні семантичні нашарування в дієслові, трансформує речення із семантично елементарного в семантично складне” [6, с. 200]. Загалом семантичні зміщення в структурі самої дії не впливають суттєво на характеристику предикатної одиниці – ні на часову, ні на субстанційну, яка визначає актантну рамку предиката. Г.В. Кутня оцінює такі ситуації як “дії”, що зазнали семантичних інновацій, унаслідок чого набули категорійних ознак “процесу” [10, с. 17].

5. Уживаними в українській мові є також конструкції із загальним значенням дії, де суб'єкт позначений неістотою-предметом, наприклад: *В гущавині на схід ударив дзвін на першу вечерю* (М. Хвильовий); *Перо десь упало* (І. Карпенко-Карий). Оскільки з логічного погляду неживі предмети (неістоти) не можуть виконувати усвідомленої дії, доцільно говорити про випадковість, неконтрольованість і неволонтаривність, тобто протиставлені активним суб'єктам дії диференційні семи.

Група суб'єктів, що позначають неживі предмети, у реченнях із загальною семантикою дії репрезентує найменший ступінь активності, яка при цьому також немає стабільного характеру, є спорадичною. З огляду на те, що ступінь активності суб'єкта впливає на актантну рамку предикатного знака, низька “концентрація” цієї ознаки знижує його інтенційні можливості. Переважна більшість таких “неактивних” або “невласне активних” суб'єктів зорієнтована на предикат, утворюючи замкнені, але достатні у функційному плані структури. Такі структури зазвичай не потребують об'єкта, предикат у них виявляє здатність до відкривання позиції лише лівобічної (суб'єктної) синтаксеми, наприклад: *Сувій, випавши з рук, веселою синюватою стежкою покотився по зеленому моріжку* (М. Стельмах); *Упало яблуко. У місячному крузі – цвіте мигдаль рожевий і троянди* (Л. Костенко). Інактивний характер суб'єкта знайшов відображення в логіко-семантичній категорії абсолютності/відносності, засвідчуючи автосемантичний характер предиката.

Деякі мовознавці розглядають дію, властиву (“виконувану”) суб'єктам – неістотам, явищам природи, психічним явищам і неживим предметам, у контексті процесуальної семантики, аргументуючи це відсутністю сем активності, цілеспрямованості, контрольованості й каузативності [4, с. 54]. Отже, загальна градаційна схема відтворює ступені активності суб'єкта в реченнях української мови з предикатами дії у напрямку від істоти

(антропоніма чи фауноніма) до неістоти-предмета, враховуючи в проміжних ланках явища природи, яким властива певна активність і каузованість, і випадки метонімічного називання в ролі активної суб'єктної синтаксеми інструмента виконання дії.

Традиційною формою вираження суб'єктної синтаксеми в реченнях української мови із загальною семантикою дії є називний відмінок іменної частини мови, проте часто суб'єкт може бути позначений формою давального відмінка, наприклад: *Йому довелося робити по швидкій допомозі іншу операцію, рятувати жінку, матір* (О. Гончар); *Малкові належало б хоча попередити княгиню Раду* (І. Білик). Така форма властива конструкціям із предикатом, вираженим поєднанням інфінітива на позначення власне дії з фазовим дієсловом.

Л і т е р а т у р а :

1. *Абдуразаков М. А.* Семантические типы субъектов : [монографія] / Мухаммат Аббасович Абдуразаков. – Ташкент : Фан, 1991. – 103 с.
2. *Бацевич Ф. С.* Функционально-ономасиологическое исследование глагольной лексики // Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов : Світ, 1997. – С. 6-208.
3. *Бульгина Т. В.* К построению типологии предикатов в русском языке / Т. В. Бульгина // Семантические типы предикатов : [монографія] / [отв. ред. О. Н. Селиверстова]. – М. : Наука, 1982. – С. 7-85.
4. *Володина Г. И.* Описание семантических классов предикатов в целях преподавания русского языка как неродного : [монографія] / Галина Ильинична Володина. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 128 с.
5. *Городенська К. Г.* Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / Катерина Григорівна Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.
6. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови : Морфологія : [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : ДНУ, 1996. – 437 с.
7. *Золотова Г. А.* Коммуникативная грамматика русского языка / Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. – М. : Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2004. – 537 с.
8. *Кацнельсон С. Д.* Типология языка и речевое мышление : [монографія] / Соломон Давидович Кацнельсон. – [4-е изд.] – М. : URSS , 2009 – 216 с.
9. *Кильдибекова Т. А.* Глаголы действия в современном русском языке : Опыт функционально-семант. анализа : [монографія] / Танзиля Асхатовна Кильдибекова. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1985. – 160 с.
10. *Кутня Г. В.* “Активність / пасивність суб'єкта” в контексті структурно-семантичного аналізу предиката / Г. В. Кутня // Вісник Львівського університету. Серія філологічна / за ред. Т. Ю. Салиги. – Львів, 2003. – Вип. 30. – С. 11-21.
11. *Леута О. І.* Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
12. *Масицька Т. Є.* Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Тетяна Євгенівна Масицька. – Луцьк : РВВ “Вежа”; ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. – 206 с.

13. Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы / Р. Мразек // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С. 50-62.
14. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении : [учебное пособие] / Александр Матвеевич Пешковский ; [вступ. ст. Е. В. Клобуков]. – [8-е изд.]. – М. : URSS, 2001. – 516 с.
15. Чейф У. Значение и структура языка : [монография] / Уоллес Чейф ; [пер. с англ. ; послесл. С. Д. Кацнельсон]. – [2-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 426 с.
16. Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди ; [гол. редкол. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

Аннотация

В статье рассмотрены особенности реализации субъектной синтаксемы в предложениях с глагольными предикатами действия; описаны семантические характеристики активности и контролированности субъекта действия; выявлена зависимость между степенью активности субъекта и предикатной рамкой глагольного предиката.

Ключевые слова: *действие, активность, контролированность, субъект, предикат, синтаксема, актантная рамка.*

Annotation

The article presents results of the research of subjective syntactic semes in sentences with verb predicates; the author describes semantic characteristics of activities and control of subject's actions. The work gives relation between of the predicative frame of verb predicate.

Keywords: *action, activity, control, subject, predicate, syntactical seme, actant frame.*